

ایستادن و رفتن

سال سی و ششم، شماره اول
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴
ISSN: 1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۱۱

سید احمد رضا قائم مقامی | سید محمد حسین حکیم | فرزاد ضیائی حبیب آبادی | علی کاشفی خوانساری
سید علی میرافضلی | حمید عطائی نظری | عرفان پاپری دیانت | مرتضی کریمی نیا | امید حسینی نژاد
شیوا امیرهدایی | جویا جهان بخش | شیرین فراهانی | امید طبیب زاده | امیر حسین آزاد | رسول جعفریان
اشکان خطیبی | مریم حسینی | حیدر عیوضی | آریا طبیب زاده | مجید جلیسه | میلاد بیگدلو | کیامهر نامور
علی نیک زاد | امید رضائی | گلپر نصری | امیر ارغوان | علی کاملی | اکبر ثبوت | علی راد

ابن مقفع | طومار (۱۰) | نوشتگان (۱۲) | خراسانیات (۴) | اهتمام ناتمام

بتخانه سومنات | چاپ نوشت (۱۸) | نسخه خوانی (۴۰) | گزارش یک زندگی

آینه های شکسته (۸) | حکایت زنگی بسکردی | با همدلان عین القضاات

فخر مدبر و شجره نسبش | امیر حسینی هروی و خیام | فتح خوارزم و بیتی از عنصری

یادداشت های لغوی و ادبی (۴) | کهن ترین ترجمه فارسی انجیل | گفت وگو درباره پاسخی به یک نقد

برگی از تاریخ گیاه شناسی در ایران | معرفی شاهنامه موزخ ۸۰۸ هجری | نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۲۲)

دو کلمه از آثار باقیه ابوریحان بیرونی | «دیباچه» از یاد رفته سیر حکمت در اروپا

نقدی بر تصحیح اخیر دیوان ابوالفرج رونی | شیخ سغدی در نظامیه چه می گزده است؟!

خلاقیت یا اقتباس در سندنویسی دوره قاجار | نقد ترجمه فارسی اخلاق اسپینوزا اثر محسن جهانگیری

مدخل ادبیات کودک در دانشنامه ایرانیکا و حاشیه هایی بر آن

اشعار تازه یاب از شاعران دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر

نکته، حاشیه، یادداشت | پیوست آینه پژوهش: وزن های سیمین بهبهانی

مدخل ادبیات کودک در دانشنامه ایرانیکا و حاشیه‌هایی بر آن

سیدعلی کاشفی خوانساری

| ۵۲۳ - ۵۴۵ |

۵۲۳

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

چکیده: ایرانیکا، دانشنامه‌ای بزرگ در موضوع ایران‌شناسی به زبان انگلیسی است که از چهل و چند سال پیش در آمریکا در حال انتشار است. مدخل «ادبیات کودکان» نوشته احسان یارشاطر در دفتر چهارم از پنجمین جلد دانشنامه ایرانیکا گنجانده و در سال ۱۹۹۱ منتشر شده است. این مقاله پس از مدخل «ادبیات اطفال و نوجوانان» مندرج در دایرةالمعارف فارسی (مصاحب) دومین مدخل اختصاص یافته به ادبیات کودکان در دانشنامه‌های مربوط به ایران است و حال پس از سی و چند سال همراه با تصحیحات و تعلیقات لازم به فارسی ترجمه شده است.

کلیدواژه‌ها: ایرانیکا، احسان یارشاطر، ادبیات کودک و نوجوان، نقد دانشنامه‌نگاری، ترجمه.

The Entry on Children's Literature in *Encyclopaedia Iranica* and Reflections on It
Sayyed Ali Kashefi Khwansari

Abstract: *Encyclopaedia Iranica* is a major English-language reference work on Iranian studies, under publication in the United States for over four decades. The entry on children's literature, written by Ehsan Yarshater, was included in Volume V, Fascicle 4 of the *Encyclopaedia Iranica* and published in 1991.

This article presents the second encyclopedic entry dedicated to Persian children's literature—following the earlier entry “Adabiyāt-e Aṭfāl va Nuwjāvanān” in the *Dā'irat al-Ma'ārif-e Fārsī* (edited by Muṣaḥeb). Now, more than thirty years later, Yarshater's article has been translated into Persian with necessary corrections and annotations.

Keywords: *Encyclopaedia Iranica*, Ehsan Yarshater, children's and young adult literature, critique of encyclopedic writing, translation.

«ایرانیکا» دانشنامه‌ای بزرگ در موضوع ایران‌شناسی به زبان انگلیسی است که از چهل و سه سال پیش در دانشگاه کلمبیای آمریکا در حال انتشار است. بنیان‌گذار این دانشنامه، مرحوم احسان یارشاطر، پژوهشگر و نویسنده ایرانی است که سال ۱۳۹۷ از دنیا رفت. اکنون این دانشنامه به همت دیگر پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی به راه خود ادامه می‌دهد. نخستین دفتر این دانشنامه سال ۱۹۸۲ میلادی (۱۳۶۰ ش) منتشر شده است و انتشار مجلدات و مقالات آن هم به شکل کاغذی و هم برخط (آنلاین) ادامه دارد. مدخل ادبیات کودکان در دفتر چهارم از پنجمین جلد دانشنامه ایرانیکا گنجانده شده است. این جلد در سپتامبر ۱۹۹۱ (شهریور ۱۳۷۰) منتشر شده است. مدخل ادبیات کودکان بخشی از مدخل کودکان در این دانشنامه و ذیل حرف C قرار دارد و صفحات ۴۱۷ تا ۴۲۳ این جلد را به خود اختصاص داده است. «ادبیات کودکان» هفتمین و آخرین مقاله ذیل مدخل اصلی کودکان است. مقاله مورد بحث ما نوشته احسان یارشاطر است.

نکته مهم اهمیت تاریخی این مقاله است. پس از مدخل «ادبیات اطفال و نوجوانان» مندرج در دایرةالمعارف فارسی (مصاحب) این دومین مدخل اختصاص یافته به ادبیات کودکان در دانشنامه‌های ایرانی یا مربوط به ایران است. این مقاله در زمان انتشار خود اولین و جامع‌ترین تاریخ‌نگاری ادبیات کودک در ایران بوده است. این مدخل با وجود اهمیت و جایگاه منحصر به فرد و با گذشت بیش از سی سال از انتشار آن، تاکنون به فارسی ترجمه نشده بود که حال خوشحالیم که اینجا این مهم انجام گرفته است.

پیش از نقل ترجمه کامل این مدخل، نکاتی درباره چگونگی ترجمه آن و تصحیحات و تعلیقات ما بر متن مدخل ضروری است.

توضیحاتی درباره ترجمه مقاله

۱. در ایرانیکا اولویت با درج تاریخ میلادی و درج یکی از سه تاریخ قمری، شمسی و شاهنشاهی در کنار آن بوده که در ترجمه به درج تاریخ قمری تا پایان دوره قاجار و درج تاریخ شمسی در سده اخیر بسنده شده است.

۲. در ایرانیکا همه اسامی خاص آوانگاری شده و هر جا که لازم بوده، اسامی خاص ترجمه یا توضیح داده شده‌اند که در ترجمه به درج نام با حروف ایرانیک بسنده شده است.

۳. هر جا که در متن اصلی از درج نام کوچک شخصی خودداری شده بود، در ترجمه نیز مطابق آن عمل شده است.

۴. متن اصلی پانویشت ندارد و کلیه پانویشت‌های مندرج در ترجمه، از مترجم است.
۵. هنگام ترجمه بنا بر ضرورت، سیاق زبان فارسی و سهولت استفاده، در پاراگراف‌بندی‌ها تغییراتی داده شده است.
۶. در این مقاله (و به احتمال زیاد در تمام دانشنامه) کلمه Persian هم در نامیدن زبان و هم ملیت به کار رفته است و به هر دلیل از به‌کاربردن کلمات Iran و Iranian پرهیز شده است. این مسئله سبب برخی ابهام‌ها و پیچیدگی‌هایی در متن شده است.
۷. ایرانیکا در آوانگاری اسامی ایرانی به خط لاتین، تلفظ اصیل و ادبی را ملاک قرار داده و مثلاً بین آوانگاری حروف ث، س و ص تفاوت گذاشته که علت و کاربرد آن بر این فقیر آشکار نشد.
۸. اشکالات واضح راه‌یافته به متن مقاله، در ترجمه به شکل پانویشت تصحیح و مشخص شده‌اند؛ اما نکاتی که به تحلیل و نقد مدخل مربوط می‌شود، پس از نقل کامل ترجمه آمده است.

ترجمه مدخل

ادبیات کودکان

ادبیات کودک یک ژانر ادبی است که در آن از مضامین، زبان و تصاویر متناسب با سطوح رشد کودکان استفاده می‌شود. این ژانر در قرن سیزدهم قمری (نوزدهم میلادی) در ایران شناخته شد.

قبل از سال ۱۳۲۹ق

تا زمان نهضت مشروطیت (ق ۱۲۹۰-۱۳۲۳) برنامه درسی استاندارد مکتبخانه‌ها که به طور خصوصی اداره می‌شدند، شامل الفبا، قرآن، گزیده‌هایی از شعر عامیانه فارسی، نثر و علوم سنتی بود.

در کنار کتاب‌های درسی، کودکان داستان‌های آموزنده و سرگرم‌کننده برگرفته از ادبیات سنتی ایران مثل موش و گربه اثر عبید زاکانی (قرن ۸ق)، نسخه منشور اسکندرنامه که در دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۴۵ق) برای بزرگسالان سروده شده است، مثنوی‌های تعلیمی نان و حلوا و شیر و شکر اثر شیخ بهاء‌الدین عاملی، رموز حمزه، درباره فتوحات عموی حضرت محمد، حمزه بن عبدالمطلب و نظایر آن همچون خاورنامه از محمد بن حسام‌الدین خوسفی (متوفی ۸۷۵ق)،

درباره علی بن ابی طالب را می‌خواندند. همچنین داستان‌های محبوب بزرگسالان مانند حسین کرد شبستری، شیرویه نامدار، ملک جمشید، ملک بهمن، امیرارسلان، چهل طوطی، و هزارویک شب که عمدتاً در دوره صفویه و قاجاریه نوشته شده‌اند و عموماً برای جوانان نامناسب شمرده شده‌اند (صدیق، ۱۳۳۶، ص ۳۶۰-۳۸۰؛ مستوفی، شرح زندگانی^۱، ج ۱، ص ۲۱۸-۲۲۲).

در اواخر قرن سیزدهم قمری، روشنفکران ایرانی با تحولات علمی، ادبی و هنری غرب آشنا شدند و برخی از آنان درصدد اصلاح نظام آموزشی ایران بر اساس الگوهای اروپایی برآمدند (احتشام السلطنه، ص ۳۱۴-۴۷۳؛ دولت‌آبادی، حیات یحیی^۲، ج ۱، ص ۱۷۸-۳۱۳). برای مثال میرزا محمودخان مفتاح‌الملک، در مقدمه کتاب مصور خود تأدیب الاطفال^۳ (تهران، ۱۲۹۳ ق، ص ۴-۵)، شکایت کرد که مطالب خواندنی کودکان یا از کتاب‌های کلاسیک و برای آنها بسیار دشوار است؛ مانند گلستان سعدی (سروده ۶۵۶ ق) یا افسانه‌های نامناسبی مانند چهل طوطی و دزد و قاضی هستند. اثر او که اولین کتاب فارسی برای کودکان^۴ است، مجموعه‌ای از بیست و یک داستان^۵ است که از ترجمه عربی یک کتاب اصلی فرانسوی ترجمه شده است. مفتاح‌الملک خاطرنشان کرد که در ترجمه خود از قافیه، عبارات عربی و ابیات تعلیمی پرهیز کرده است تا متن برای کودکان قابل فهم‌تر باشد.

تصاویر سیاه و سفید این‌گونه کتاب‌ها از هنرمندان معاصر ایرانی بود. یکی از اولین تصویرگران کتاب‌های کودکان به شیوه مدل‌های غربی، محمدناصر صفاء بود که هیچ چیز درباره‌اش معلوم نیست. تعدادی از نویسندگان ایرانی نیز آثاری را به طور خاص برای کودکان تألیف کردند؛ برای مثال در سال ۱۳۱۱ قمری، عبدالرحیم طالبوف در کتاب احمد معروف به سفینه طالبی که در استانبول منتشر کرد، علوم مقدماتی را به صورت قابل فهم کودکان ارائه کرد (آریانپور، از صبا تا نیمه^۶، ج ۱، ص ۲۹۲-۲۹۵).

۱. نام کامل کتاب شرح زندگانی من نوشته عبدالله مستوفی است که نام آن در فهرست منابع مقاله نیامده است.

۲. نام این کتاب نوشته یحیی دولت‌آبادی نیز در فهرست منابع نیامده است.

۳. نام این کتاب چاپ سنگی نیز در فهرست منابع از قلم افتاده است.

۴. این ادعا دقیق نیست و پیش از این کتاب، کتاب‌های کودک دیگری چه به زبان فارسی و چه در ایران منتشر شده بوده است.

۵. تعداد دقیق حکایت‌ها ۲۰ است.

۶. صوفی و نقاش برجسته، نوه ناصرالدین شاه قاجار، ادعای فوق دقیق نیست و تصویرگری‌های او نه مربوط به اولین کتاب‌های کودک در دوره ناصری و پیش از آن، بلکه مربوط به اواخر قاجار و دوره پهلوی است.

۷. نام این کتاب یحیی آربین‌پور نیز در منابع ذکر نشده است.

دوره شکل‌گیری (۱۲۹۹ - ۱۳۲۵ ش)

تلاش‌های اولیه برای بهبود مطالب خواندنی کودکان، ارتباط نزدیکی با اصلاحات آموزشی داشت. در دهه‌های ۱۳۰۰ - ۱۳۱۰ شمسی تعدادی از دانشگاهیان و معلمان به طور رسمی مأمور شدند برای مدارس ابتدایی و متوسطه کتاب‌های درسی مختلفی همچون آموزش زبان فارسی، تاریخ، جغرافیا، ادبیات، اخلاق و علوم طبیعی تهیه کنند (صدیق، ۱۳۵۲، ص ۲۲۵، ۲۲۹، ۲۳۴). آنها اغلب از برنامه‌های درسی کشورهای اروپایی استفاده می‌کردند؛ برای مثال مهم‌ترین معیار در انتخاب شعرها، مربوط بودن موضوع شعر به کودکان و سادگی زبان آن بود. محمدتقی بهار، حاج میرزا یحیی دولت‌آبادی، پروین اعتصامی و ایرج میرزا از جمله شاعران معاصر بودند که آثارشان در این کتاب‌ها به چاپ رسید.

بسیاری از این اصلاح‌گران داستان‌های مصور، بازی‌ها، شعرها و نمایشنامه‌هایی بر اساس آنچه در آن زمان از روان‌شناسی کودک شناخته شده بود، تهیه کردند. یکی از مؤلفان پیشگام این گونه آثار، محمدعلی طهرانی کاتوزیان^۱ بود که اخلاق اساسی (۲ جلد، تهران، ۱۳۳۱ و ۱۳۳۳ ق)^۲ شامل داستان‌های ساده شده از ترجمه فارسی کلیله و دمنه (قرن ششم)، مرزبان‌نامه اثر وراوینی (قرن هفتم) و انوار سهیلی اثر حسین واعظ کاشفی (درگذشته حدود ۹۱۰ ق) را منتشر کرد.

در سال ۱۳۱۱ عبدالحسین صنعتی‌زاده کرمانی عناصر افسانه‌ای و معاصر را در کتاب رستم در قرن بیستم با هم ترکیب کرد که در آن رستم، قهرمان افسانه‌ای شاهنامه و اسبش رخس با جانکاس، قهرمان این داستان و موتورسیکلتش مسابقه می‌دهند. اولین نشریه ایران برای کودکان «سه فندق» که به ابتکار مخبرالسلطنه مهدی‌قلی خان هدایت در سال ۱۳۰۷ تأسیس شد، نیز از مجلات کودکان اروپایی الگوبرداری کرد.

میرزا جبار عسکرزاده باغچه‌بان (۱۲۶۴ - ۱۳۴۵)، که اولین مهدکودک را در سال ۱۳۰۳ در تبریز تأسیس کرد،^۳ اولین کسی بود که بر اساس تجربیات خود با کودکان، کتاب‌هایی برای ایشان نوشت. اولین نمایشنامه کودک او خانوم خزوک (شیراز، ۱۳۰۷)، ترکیب نظم و نثر بود. او سال بعد، مجموعه شعر زندگی کودکان (تهران، ۱۳۰۸) را منتشر کرد. پس از باغچه‌بان، پرکارترین شاعر

۵۲۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. کاتوزیان و آثارش در دوره تاریخی قبلی قرار می‌گیرند.

۲. اخلاق اساسی در سه جلد و در فاصله سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ ق منتشر شده است.

۳. این ادعا دقیق نیست و پیش از باغچه‌بان چند مهد کودک دیگر در ایران تأسیس شده بود.

کودک آن دوره، عباس یمینی شریف (۱۲۹۸ - ۱۳۶۸) بود که کار خود را در سال ۱۳۱۷ آغاز کرد. بسیاری از اشعار او با مضامین مربوط به زندگی و رشد کودکان بعدها گردآوری و در قالب کتاب منتشر شد: فری به آسمان می‌رود (تهران، ۱۳۴۴)، آواز فرشتگان یا اشعار کودکان (تهران، ۱۳۴۵)^۱ و نیم قرن در باغ شعر^۲ (تهران، ۱۳۶۶).

در طول جنگ جهانی دوم، پس از سقوط رضاشاه در سال ۱۳۲۰ و اشغال ایران از سوی متفقین که تا سال ۱۳۲۵ به طول انجامید، انگلیسی‌ها به عنوان بخشی از برنامه روابط عمومی و کمک‌های فنی خود، گروهی از ایرانیان را برای انتشار مجلات برای جوانان به کار گرفتند. شناخته‌شده‌ترین این نشریات «نونه‌الان» بود که به ضمیمه نشریه بزرگسالان «شیپور» اولین بار در سال ۱۳۲۱ توسط شورای بریتانیا منتشر شد و تا چهار سال بعد به سرپرستی عبدالله فریار ادامه یافت. «نونه‌الان» شامل اشعاری از یمینی شریف و دیگران است. یکی از نخستین ناشران فارسی که در این دوره بر ترجمه برای کودکان تمرکز کرد، انتشارات «نور جهان» در تهران بود که به مبلغان پروتستان آمریکایی وابسته بود. این انتشارات افزون بر چند داستان مصور، هشت زندگی‌نامه از شخصیت‌های برجسته تاریخ غرب از جمله آبراهام لینکلن و بنجامین فرانکلین را منتشر کرد. با این حال، به دلیل گرایش‌های خاص مذهبی ناشر، این مجموعه چندان موفق نبود.

در همین دوره، علی‌نقی وزیری (۱۲۶۶ - ۱۳۵۸)، آهنگساز و موسیقی‌دان مشهور و مؤسس نخستین آموزشگاه موسیقی در ایران، سه مجموعه با عنوان خواندنی‌های کودکان افسانه‌ها^۳ را گردآوری کرد (تهران، ۱۳۲۶).^۴ بیشتر این داستان‌ها همراه با تصاویرشان از منابع غربی گرفته شده و با آداب و رسوم و باورهای ایرانی تطبیق داده شده بود. اما بخش‌های تالیفی هم با خط شکسته فارسی به آثار خارجی افزوده شد تا خوانندگان جوان را بهتر جذب کند. در هر جلد از این مجموعه تعدادی از نمایشنامه‌های کوتاه و سرودهای وزیری برای کودکان نیز گنجانده شده بود.

فضل‌الله صبحی مهتدی (متوفی ۱۳۴۱) که به مدت بیست سال (۱۳۱۹ - ۱۳۳۹) هر جمعه از رادیو برای مردم قصه می‌گفت، اولین کسی بود که داستان‌های عامیانه را جمع‌آوری و آنها را بازنویسی کرد. او این داستان‌ها را در هفت عنوان کتاب (تهران، ۱۳۲۳-۴۷) با تصاویر سیاه و

۱. چاپ اول این کتاب سال ۱۳۲۵ بوده است.

۲. نام کامل کتاب نیم قرن در باغ شعر کودکان است.

۳. عنوان دقیق این مجموعه چنین است: خواندنی‌های کودکان افسانه‌هاست.

۴. جلد اول از این مجموعه سال ۱۳۱۸ منتشر شد.

سفید لیلی تقی‌پور و محسن وزیری مقدم منتشر کرد. از جمله این کتاب‌ها می‌توان به افسانه‌های کهن، دژ هوش‌ربا، عمو نوروز و دیوان بلخ اشاره کرد.

در سال ۱۳۲۳، یمینی شریف با کمک ابراهیم بنی‌احمد - معلم مدارس عمومی تهران - مجله جیبی «بازی کودکان» را تأسیس کرد. در همان سال، روحی ارباب - مترجم ادبیات کودکان - نشریه «کودک»^۱ را بنیان گذاشت و جعفر بدیعی مجله دیگری به نام «بازی»^۲ را منتشر کرد.

دوره رشد (۱۳۲۶ - ۱۳۳۸)

در سال ۱۳۲۷ وزارت آموزش و پرورش نشریه «دانش‌آموز» را به سردبیری مشایخ فریدنی تأسیس کرد. دو سال بعد یمینی شریف جانشین او شد و تا سال ۱۳۳۲ که اقبال یغمایی به سردبیری رسید، در این نشریه خدمت کرد. در همین دوره سازمان جوانان جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران مجله‌ای برای اعضای خود منتشر می‌کرد. افزون بر این، سازمان دانش‌آموزی حزب توده ایران هفته‌نامه‌ای با عنوان «دانش‌آموز» منتشر می‌کرد که شامل نوشته‌های دانش‌آموزان دبستان و راهنمایی بود و جوایزی را برای تشویق نویسندگان جوان ارائه می‌کرد. در مسابقه‌ای که این مجله در سال ۱۳۲۹ برای دانش‌آموزان برگزار کرد، برنده جایزه اول آن محمود کیانوش بود که بعدها نویسنده کتاب‌های کودک و نوجوان شد و برنده جایزه دوم هم غلامحسین ساعدی بود که به نمایشنامه‌نویسی برجسته بدل شد. انتشار مجله «دانش‌آموز» در مرداد ۱۳۳۲ زمانی که سازمان‌های چپ‌گرا به دنبال سقوط مصدق در مرداد ۱۳۳۲ سرکوب شدند، متوقف شد. در سال ۱۳۳۲ آذر رهنما و محمدباقر هوشیار مجله «سپیده فردا» را تأسیس کردند. آنها در سال ۱۳۳۵ اولین نمایشگاه کتاب کودک را برپا کردند و در سال ۱۳۳۷ کتاب‌شناسی کتاب‌های کودکان را انتشار دادند.^۳

در سال ۱۳۳۳ وزارت آموزش و پرورش با استفاده از بودجه صندوق مشترک ایران و آمریکا که تحت برنامه آمریکایی اصل چهار اداره می‌شد و با هدف تهیه مطالب خواندنی فارسی برای مدارس، از نویسندگان معروف دعوت کرد تا نسخه‌های ساده‌شده داستان‌های کلاسیک ایرانی،

۵۳۰

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. مدیر این مجله عباسعلی روحانی نجف‌آبادی بود و روحی ارباب از مترجمان همکار آن بود.

۲. مجله بازی در مقطع تاریخی بعد و در دهه سی منتشر شد.

۳. دکتر هوشیار در نشریه «سپیده فردا» مسئولیت رسمی نداشت. او سال ۱۳۳۶ فوت کرد و طبیعتاً در برنامه‌های سال‌های بعد این نشریه مشارکت نداشت.

زندگی‌نامه مردان و زنان بزرگ و کتاب‌هایی درباره جغرافیا، تاریخ، هنرها و صنایع دستی، آداب و رسوم ایرانی و جنبه‌های زندگی در کشورهای دیگر تهیه کنند که با نام خواندنی‌ها و سرگرمی‌ها (جلد ۳۶-۱۳۳۵ ش/۵۷-۱۹۵۶) با سرپرستی احسان یارشاطر مخصوص بچه‌های کلاس چهارم، پنجم و ششم منتشر شد. در این کتاب‌ها معماها، بازی‌ها، جدول کلمات متقاطع، تردستی‌های ساده و تصویرگری‌های تولیدی نیز گنجانده شده بود. بدیع‌الزمان فروزانفر، محمدباقر هوشیار، پروین جوان، نامی مشیری، عیسی صدیق، حبیب‌الله صحیحی، ذبیح‌اله ثابتیان، سیروس توفیق و حبیب یغمایی از همکاران این مجموعه بودند.^۱

شرکت‌های خصوصی به انتشار ترجمه برای کودکان ادامه دادند. شاهزاده کوچک اثر آنتوان دو سنت اگزوپری با ترجمه محمد قاضی به نام شاهزاده کوچولو^۲ در سال ۱۳۳۴ در تهران منتشر شد (چ دوازدهم، ۱۳۶۶). یک سال بعد صادق چوبک، نویسنده چیره‌دست داستان‌های کوتاه بزرگسالان، پینوکیو نوشته کارلو کلودی را ترجمه کرد (پینوکیو آدمک چوبی؛ تهران، ۱۳۳۵؛ چ هفدهم، ۱۳۶۶) و اقبال یغمایی نیز ترجمه جدیدی از رابینسون کروزوئه ارائه داد (تهران، ۱۳۳۵). در همان سال، روزنامه‌های تهران، اطلاعات و کیهان، شروع به انتشار هفته‌نامه‌های مربوط به خود برای خوانندگان جوان با نام‌های «اطلاعات کودکان» و «کیهان بچه‌ها» کردند.

در این دوره کاملاً به نقش آموزشی و تجاری تصاویر توجه شد و نقاشان و گرافیک‌سازهای باتجربه در زمینه تصویرسازی و طراحی کتاب به طور خاص به تصویرگری کتاب‌های کودکان پرداختند. از اولین کتاب‌هایی که با چنین تصویرگری‌های حرفه‌ای منتشر شد، کتاب‌های کدو قلقله‌زن^۳ (تهران، ۱۳۳۸) و پروانه‌ها و باران (تهران، ۱۳۳۹) نوشته جعفر ابراهیمی (معروف به شاهد)^۴ و تصویرگری محمدزمان زمانی و قصه‌قصه نوشته هوشمند فتح اعظم و پالتوی قرمز و هرکس خانه‌ای دارد اثر لیلی آهی (ایمن) که همگی توسط مرتضی ممیز تصویرگری شده بود و «بنگاه ترجمه و نشر کتاب» در تهران منتشر کرد. از دیگر کتاب‌های قابل توجه کودکان منتشرشده در این دوره می‌توان به داستان‌های ایران باستان (تهران، ۱۳۳۷) اثر یارشاطر، مشتمل بر یازده

۱. سه نفر از این اسامی شناخته نشدند و ممکن است در برگردان نامشان به خط فارسی اشتباه کرده باشیم.

۲. عنوان دقیق این کتاب ترجمه شازده کوچولو است.

۳. تصویرگر این کتاب مرحوم پرویز کلانتری است و نه مرحوم زمانی.

۴. نویسنده این دو کتاب منوچهر انور (شاهد) است که گویا احسان یارشاطر او را با نویسنده و شاعر پس از انقلاب جعفر ابراهیمی (شاهد) اشتباه گرفته است.

داستان بر اساس اسطوره‌ها و نوشته‌های مکتوب کهن ایرانی، همراه با تصویرگری محمود جوادی‌پور و قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب، مجموعه‌ای از داستان‌های ساده‌شده از کلیله و دمنه و انوار سهیلی نوشته مهدی آذریزدی (تهران، ۱۳۳۸)^۱ اشاره کرد.

دوره موفقیت (۱۳۳۹ - ۱۳۵۷)

در دهه چهل، تلاشی سیستماتیک برای تهیه مواد خواندنی برای کودکان از مهدکودک تا نوجوانی از سوی «بنگاه ترجمه و نشر کتاب» در سه مجموعه مجزا انجام شد: مجموعه کودکان برای سنین پنج تا هفت سال، مجموعه نوجوانان برای سنین هشت تا دوازده سال و مجموعه جوانان برای سنین سیزده تا پانزده سال. مجموعه کودکان هم شامل آثار تألیفی و هم ترجمه می‌شد. آهی سرویراستار مجموعه و فتح اعظم در مجموع پنج عنوان شامل متون مختصر با حروف بزرگ و تصاویر رنگی مناسب کار ممیز چاپ کردند. این مجموعه برای گروه سنی دوم شامل ترجمه‌هایی از آثار فرانسوی، انگلیسی، آلمانی و روسی بود که یا به طور خاص برای کودکان نوشته شده بودند یا نسخه ساده‌شده آثار کلاسیک ادبی بودند. از این مجموعه، تقریباً بیست و پنج جلد که بیشتر آنها با تصاویر اصلی سیاه و سفید یا رنگی بودند، تا سال ۱۳۵۸ منتشر شدند. مترجمان این کتاب‌ها افرادی چون مهری آهی، روحی ارباب، حیدر باقرزاده، محمدعلی جمال‌زاده، حسینعلی ملاح، شمس‌الملوک مصاحب، اسماعیل سعادت و بدری وزیری بودند. مجموعه برای جوانان عمدتاً شامل نسخه‌های ساده‌شده رمان‌های غربی پرخواننده از نویسندگانی مانند آلفونس دوده، چارلز دیکنز، خوان رامون خیمنس، رودیارد کیپلینگ، گی دو موپاسان، مولیر، والتر اسکات، ویلیام شکسپیر، رابرت لوئیس استیونسون، ویلیام مکپیس تاکری، لئو تولستوی و ژول ورن بود. تا سال ۱۳۵۸ تقریباً چهل جلد در قالب یکسان منتشر شد. بیشتر مترجمان از نویسندگان سرشناسی چون ارباب، ابوالفضل میربهاء، فرح دواچی، عظمی نفیسی، سعید نفیسی، اردشیر نیک‌پور، فریده قره‌چه‌داغی، نیره سعیدی، ابوطالب صارمی، هاجر تربیت، جمشید توللی، فریدون وهمن و یمینی شریف شکل می‌گرفت.

مجموعه دیگری به نام چهره‌های ملل که مخاطبان ۹ تا ۱۲ ساله را هدف قرار می‌داد، شامل کتاب‌هایی درباره جغرافیا، تاریخ، فرهنگ و شیوه‌های زندگی مردمان مختلف بود که از سوی «بنگاه» با همکاری «انتشارات فرانکلین»، یک شرکت آمریکایی که عمدتاً به آشنا کردن مردم ایران با آثار نویسندگان آمریکایی می‌پرداخت، منتشر شد. به طور کلی این شرکت مترجمان را به کار می‌گرفت و

۵۳۲

آینه پژوهش | ۲۱۱

سال ۳۶ | شماره ۱

فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. موضوع مجموعه کتاب قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب مهدی آذریزدی، داستان‌های ساده‌شده از کلیله و دمنه و انوار سهیلی نیست و این فقط موضوع جلد اول از این مجموعه هشت جلدی است.

سپس امتیاز انتشار آثار ترجمه‌شده را در اختیار ناشران مختلف قرار می‌داد. «فرانکلین» در کنار چهره‌های ملل، تعدادی کتاب و مجموعه‌های کودکانه دیگر در زمینه‌های تاریخ، علم، ادبیات و موارد مشابه تولید کرد. در این دهه چند ناشر خصوصی دیگر نیز مجموعه‌ای از ترجمه‌ها را برای کودکان منتشر کردند؛ مهم‌ترین آنها مجموعه کتاب‌های طلایی بود که عمدتاً از زبان انگلیسی ترجمه شده بود. با این حال، به جز «بنگاه» و «فرانکلین»، ناشران دیگر توجه چندانی به صحت ترجمه‌های خود نشان نمی‌دادند. این کتاب‌ها اغلب به شکلی نارسا یا تحریف‌شده ارائه می‌شدند. یکی از دلایل این بود که نویسندگان جوان و مترجمان تازه‌کار به سراغ کتاب‌های کودکان می‌آمدند، اما عمدتاً از آموزش‌های لازم و مشاوره‌های علمی بی‌بهره بودند. درواقع در بسیاری از کتاب‌ها میزان پایبندی به دایره واژگانی سنین مختلف و توجه به پیشینه فرهنگی مخاطبان هنوز در سطحی ابتدایی بود.

در پاسخ به چنین مشکلاتی، در دهه ۱۳۴۰ چند نهاد مشورتی راه‌اندازی شدند تا ادبیات کودکان را به سطحی از کیفیت قابل مقایسه با ادبیات بزرگسالان برسانند. تعداد قابل توجهی از نویسندگان، شاعران، مترجمان، هنرمندان و مربیان جذب این ژانر شدند. در زمستان ۱۳۴۱ گروهی از معلمان و مربیان از جمله لیلی آهی، ثمینه باغچه‌بان،^۱ توران میرهادی (خمارلو) و یمنی شریف، «شورای کتاب کودک» را با هدف اولیه توسعه ادبیات ملی برای کودکان تأسیس کردند. این شورا مجمعی برای نقد و بررسی ادبیات کودکان فراهم کرد و به بهترین کتاب‌های کودکان که هر سال منتشر می‌شد، جوایزی اهدا می‌کرد (شورا، ۱۳۶۱، ص ۱-۲).

یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار بر رشد ادبیات کودک، تأسیس دوهفته‌نامه‌های «پیک» در سال ۱۳۴۳ بود. پنج مجله مصور که برای مقاطع مختلف در طول سال تحصیلی توسط مرکز انتشارات آموزشی وزارت آموزش و پرورش با همکاری انتشارات «فرانکلین» منتشر می‌شدند. آنها با قیمت پایین در تمام مدارس ابتدایی و متوسطه در دورترین نقاط سراسر کشور توزیع می‌شدند و در مجموع تیراژ حدود ۱٫۷ میلیون نسخه داشتند. این مرکز همکارانی از میان هنرمندان از جمله پرویز کلانتری، غلامعلی مکتبی، پایان طبری و محمدزمان زمانی را به کار گرفته بود که از نزدیک با نویسندگان «پیک» همکاری می‌کردند و هر کدام در شاخه‌ای از تصویرگری برای یک نوع از نوشته‌ها تخصص داشتند.

در سال ۱۳۴۴ «کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان» توسط لیلی جهان‌آرا، یارشاطر و هما زاهدی با حمایت ملکه فرح و با بودجه کافی و کمک‌های سازمان‌های دولتی تأسیس شد.

۱. خانم باغچه‌بان از مؤسسان «شورای کتاب کودک» نیست.

«کانون» تعدادی از نویسندگان، مترجمان و هنرمندان باتجربه را برای تهیه کتاب‌های مناسب و جذاب برای کودکان به کار گرفت. اگرچه در ابتدا چند ترجمه منتشر شد، اما «کانون» به طور فزاینده‌ای بر نوشته‌ها و آثار هنری تألیفی تأکید متمرکز شد. اولین اثری که تحت حمایت «کانون» منتشر شد، مهمان‌های ناخوانده (تهران، ۱۳۴۵) بود که اقتباسی آزاد از داستانی عامیانه نوشته فریده فرجام، با تصاویر جودی فرمانفرمائی‌ان بود. از دیگر تصویرگران حرفه‌ای که برای «کانون» کار می‌کردند می‌توان به بهمن دادخواه، بهرام خائف، ناهید حقیقت، کلاتری، عباس کیارستمی، فرشید مثقالی، نیکزاد نجومی، علی اکبر صادقی و نورالدین زرین کلک اشاره کرد. تا بهمن ۱۳۵۷، ۱۴۶ عنوان کتاب کودک از سوی «کانون» منتشر شد. فعالیت دیگر کانون، ایجاد کتابخانه‌های عمومی در سراسر کشور به ویژه در مناطق پرجمعیت یا فقیر بود. بسیاری از این کتابخانه‌ها به مراکز فرهنگی تبدیل شدند؛ جایی که خوانندگان جوان به نوشتن و نقاشی تشویق می‌شدند (طاهباز، ۱۳۵۴، ص ۸۲).

با همه این تحولات، به نظر می‌رسد کیفیت ادبیات کودک و نوجوان فارسی در این دوره ارتقا یافت؛ برای مثال درصد آثار منتشرشده که از سوی «شورا» مناسب ارزیابی شده‌اند، به طور پیوسته از ۳۵ درصد در سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۴۸ به ۶۰ درصد در دوره ۱۳۵۶-۱۳۵۷ افزایش یافت. بیشتر کتاب‌های کودکان منتشرشده در این دوره را آثار روایی تشکیل می‌دادند، اگرچه این نسبت از ۸۷ درصد کل در سال‌های ۱۳۴۷-۱۳۴۸ به حدود ۶۹ درصد در سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۵۶ کاهش یافت (جدول ۳۷ را ببینید).

جدول ۳۷

طبقه‌بندی کتاب‌های کودکان بر اساس نوع در سال‌های ۱۳۴۶ تا ۱۳۵۹

آثار مناسب (%)**	ترجمه (%)	تألیف (%)	روایی (%)	تعداد مجموع آثار	سال
35	83	17	87	301	1968-69
41	82	18	77	329	1970-71
59	78	221	58	367	1972-73
55	69	31	71	317	1974-75
60	50	50	69	247	1976-77
42	19	81	78	600	1978-79
18	41	59	63	790	1980-81
				2.951	مجموع

* هر عدد میانگین تعداد در طی دو سال را بیان می‌کند.

**** آثاری که از سوی «شورای کتاب کودک» مناسب ارزیابی شده‌اند. برگرفته از مقاله ع.حری در نشریه «گزارش شورای کتاب کودک».**

از جمله این آثار مناسب می‌توان به قصه‌های قرآن (تهران، ۱۳۴۳) آذریزدی اشاره کرد که از سوی «شورا» به عنوان بهترین کتاب کودک در سال ۱۳۴۵ انتخاب شد. قصه‌های تازه از کتاب‌های کهن که به سبک سری قبلی‌اش قصه‌های خوب برای بچه‌های خوب (به بالا نگاه کنید)، شامل پنج انتخاب^۱ از آثار کلاسیک ایرانی بود که برای خوانندگان جوان اقتباس شده بود؛ برای مثال هفت پیکر نظامی گنجوی، هزارویک شب و نسخه ای کودکانه از سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک.

آنها همچنین شامل افسانه‌های عامیانه و آثار جدید نوشته‌شده به سبک داستان‌های عامیانه بودند؛ برای مثال افسانه‌های آذربایجان (چ دوم، ۲ ج، تهران، ۱۳۴۸) نوشته صمد بهرنگی و بهروز دهقانی؛ افسانه‌ها، بازی‌ها و نمایشنامه‌های کردی^۲ (تهران، ۱۳۳۶) به کوشش علی درویشیان؛ دو کتاب از کیانوش: دهکده نو (تهران، ۱۳۴۸) و آدم یا روباه که به عنوان بهترین داستان سال ۱۳۴۸ از سوی شورای کتاب کودک انتخاب شد. کلاغ‌ها (تهران، ۱۳۴۸) و سنجاب‌ها (تهران، ۱۳۴۹) نوشته نادر ابراهیمی نویسنده برجسته داستان‌های کوتاه برای بزرگسالان، چه کسی به چشم پسرک عینک زد (تهران، ۱۳۵۰)، دو پرند (تهران، ۱۳۵۱) و آرزو (تهران، ۱۳۵۲) نوشته قدسی قاضی‌نور که تصویرگری کتاب‌ها را نیز خود انجام داده است. بابابرفی (تهران، ۱۳۴۹) اثر میرزا جبار عسکرزاده باغچه‌بان (نگاه کنید به بالا)؛ قصه باغ مریم (تهران، ۱۳۵۰) نوشته مرتضی رضوان، که سعی در انتقال افکار اجتماعی و سیاسی به کودکان داشت و بیش از سی داستان از داریوش عبداللهی که در تهران بین سال‌های ۱۳۴۸ و ۱۳۵۶ منتشر شده است.

مجموعه داستان‌های تألیفی بهرنگی به تقلید از داستان‌های عامیانه، «ماهی سیاه کوچولو»^۳ (تهران، ۱۳۴۷)، پس از مرگ او خیلی زود به عنوان تمثیلی از مبارزه برای بقا در برابر قدرت مطلق و ستم در ایران تلقی شد. تصویرسازی‌های مثقالی در نمایشگاه بین‌المللی بولونیای ایتالیا در سال ۱۹۶۹ برنده جایزه شد و در همان سال جایزه دوسالانه براتیسلاوا (چکسلواکی) را دریافت کرد. داستان‌های اقتباس‌شده از اسطوره‌ها و افسانه‌ها همچون اثر دیگری از یارشاطر، برگزیده داستان‌های شاهنامه (تهران، ۱۳۴۴)، افسانه سیمغ (تهران، ۱۳۴۸) اثر زهرا خانلری (کیا)، با تصویرسازی زرین‌کلک،

۱. این مجموعه ده جلد دارد.

۲. نام دقیق کتاب افسانه‌ها، نمایشنامه‌ها و بازی‌های کردی و نام کامل نویسنده علی‌اشرف درویشیان است.

۳. این کتاب یک تک‌داستان کودکانه است و مجموعه داستان نیست.

جمشید شاه (تهران، ۱۳۴۶) و بستور (تهران، ۱۳۴۷) نوشته مهرداد بهار با تصویرگری از مثقالی و نجومی، زال و سیمرغ (تهران، ۱۳۵۱)، هفت خوان رستم (تهران، ۱۳۵۷) و زال و رودابه (تهران، ۱۳۵۲) محمود مشرف آزاد تهرانی با تصاویر زرین کلک و نفیسه ریاحی و مجموعه داستان سیاهی، شبگیر و آفتاب برگرفته از شاهنامه نوشته کیانوش (تهران، ۱۳۵۴) بودند.

در اواسط دهه ۱۳۴۰، «شورا» از بررسی ادبیات موجود برای کودکان به این نتیجه رسید که تأکید زیادی بر رموز و خیال وجود دارد و بسیار کم به واقعیت‌های زندگی و جامعه پرداخته می‌شود. اعضای «شورا» معتقد بودند کودکان با داستان‌های واقع‌گرایانه درک آسان‌تری از تجربه‌های زندگی پیدا می‌کنند (گزارش شورا، ۱۳۴۸).

فهرست‌های منتشرشده «شورا» از کتاب‌های مناسب کودکان تأثیر قابل توجهی داشت و نویسندگان و ناشران به این ترتیب تشویق شدند داستان‌های بیشتری با رویکردی واقع‌گرایانه تولید کنند؛ برای مثال بهرنگی داستان‌هایی را بر اساس زندگی کودکان روستایی آذربایجان می‌نوشت، هرچند هنوز عناصر فانتزی را در خود گنجانده بود. از شناخته‌شده‌ترین آثار او از این نوع می‌توان به بیست و چهار ساعت در خواب و بیداری (تهران، ۱۳۴۸)، پسرک لبوفروش (تهران، ۱۳۴۸) و یک هلو هزار هلو اشاره کرد (تهران، ۱۳۴۸). در تعمیرگاه (تهران، ۱۳۵۵)، اسباب‌کشی (تهران، ۱۳۵۴) و اما چه کرم ابریشمی^۱ (تهران، ۱۳۵۴) و قاضی نور بدون غفلت از احساسات و خواسته‌های کودکان، بر مشکلات اجتماعی تمرکز کرد. در میان نویسندگان معتبر بزرگسال که داستان‌های واقع‌گرایانه‌ای هم برای کودکان می‌نوشتند، نادر ابراهیمی برجسته‌ترین بود. اولین تلاش او دور از خانه (تهران، ۱۳۴۷) و پس از آن من راه خانه را بلد نیستم (تهران، ۱۳۵۴) بود.

اگرچه برخی از این آثار نسبتاً طولانی بودند، از نظر طرح و شخصیت، هیچ‌کدام را نمی‌توان رمان دانست. درواقع تعداد کمی رمان فارسی برای کودکان نوشته شده است و سختون (تهران، ۱۳۵۸) اثر ناصر ایرانی را می‌توان اولین گام در این مسیر دانست.

همچنین نمایشنامه‌های باکیفیت بسیاری برای کودکان نوشته نشد. شاید تا حدی به این دلیل که مؤسسات آموزشی در هنرهای نمایشی چندان فعال نبودند. اولین نمایشنامه‌های مهم پس از آثار اولیه مثل خانوم خزوک باغچه‌بان (نگاه کنید به بالا)، بهترین بابای دنیا (تبریز، ۱۳۴۴) و چشم در برابر چشم (تهران، ۱۳۵۰) هر دو نوشته ساعدی بودند. بهترین بابای دنیا با وجود جنبه

۵۳۶

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. نام کامل کتاب چنین است: اما چه کیبوتری، چه کرم ابریشمی.

نمادین آن که برای بزرگسالان در نظر گرفته شده، احتمالاً پخته‌ترین و منسجم‌ترین نمایشنامه فارسی است که تاکنون برای کودکان نوشته شده است.

در دهه ۱۳۴۰، بیژن مفید بازیگر و کارگردان، نمایشنامه‌های موزیکال شهر قصه (تهران، ۱۳۴۸) و ماه و پلنگ (تهران، ۱۳۴۸) را نوشت که شامل عناصر طنز اجتماعی و سیاسی، هر دو بر اساس ترانه‌های کودک و آهنگ‌های محلی بود. در همین دوره یک سالن تئاتر کودک و نوجوان در تهران زیر نظر کانون تأسیس شد که تقاضا برای نمایش‌های کودک را ایجاد کرد. نمایشنامه‌های دیگر برای کودکان عبارت‌اند از: آرش اثر بهرام بیضایی (تهران، ۱۳۵۶) و کاوه اثر محمود اعتمادزاده به آذین (تهران، ۱۳۵۷). کانون همچنین فیلم‌هایی برای کودکان تولید می‌کرد؛ برای مثال عمو سیبیلو (تهران، ۱۳۴۹) ساخته بیضایی، و نان و کوچه (تهران، ۱۳۴۹) توسط کیارستمی.

قبل از کارهای پیشگام یمینی شریف (نگاه کنید به بالا)، شعر فارسی اندکی به طور مشخص برای کودکان سروده می‌شد؛ اما در این دوره این ژانر شکوفا شد. کیانوش بین سال‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۵۶ هفت کتاب شعر برای کودکان در محدوده سنی پنج تا پانزده سال منتشر کرد. انتشار اشعار کودکان در نشریات «پیک»، «کیهان بچه‌ها»، «اطلاعات کودکان»، «نجات نسل جوان» و «پیام شادی» شاعران را به نوشتن برای مخاطبان کم‌سال تشویق کرد. در این زمینه موضوع قافیه که هنگام بازی، روخوانی یا ازبرخوانی می‌شود، مورد توجه خاصی قرار گرفت.

پیشگام جمع‌آوری و ضبط ترانه‌های محلی برای کودکان، مهدخت دولت‌آبادی بود که شناخته‌شده‌ترین مجموعه او جمجمک برگ خزون (تهران، ۱۳۴۸) با تصویرسازی کلانتری است. برخی از شاعران برای کودکان آثاری بدیع به سبک ترانه‌های محلی سروده‌اند؛ مشرف آزاد تهرانی به پیروی از باغچه‌بان، قصه طوقی (تهران، ۱۳۴۷ ش/۱۹۶۸)، داستانی منظوم با نقاشی‌های حقیقت و مانی نیستانی گل اومد بهار اومد را با تصاویر کلانتری سرودند (تهران، ۱۳۴۷). نمونه دیگری از این نوع اشعار سروده خود باغچه‌بان به نام من هم در دنیا آرزو دارم بود که پس از مرگ وی در سال ۱۳۴۵ منتشر شد. یمینی شریف و چند تن دیگر نیز گهگاه اشعاری در قالب هجایی و به سبک محاوره‌ای ترانه‌های خردسالان می‌سرودند.

بهترین بیوگرافی‌های موجود برای کودکان، ترجمه کتاب‌هایی درباره شخصیت‌های خارجی بود. با این حال آثار کمی هم در مورد شخصیت‌های تاریخ ایران منتشر شد؛ برای مثال کوروش شاه ناشناس^۱ درباره کوروش کبیر (۱۳۵۶)، آورده‌اند که فردوسی (تهران، ۱۳۵۴) به کوشش مهدی

۱. کتاب کودکی با این نام شناخته نشد.

اخوان ثالث، استاد استادان^۱ (تهران، ۱۳۴۹ش) درباره زندگی ابن سینا اثر نورالله لارودی با تصاویری از علی اصغر معصومی و ماجرای ستارخان^۲ (تهران، ۱۳۵۳) اثر عبداللّهی.

با توسعه ژانر ادبیات کودک در ایران، این مقوله در دهه ۱۳۴۰ موضوع مطالعه و نقد قرار گرفت. در گزارش‌های منظمی که از سوی «شورا» منتشر می‌شد، افزون بر ارزیابی‌ها و رتبه‌بندی‌های کتاب‌های جدید منتشرشده هر سال، مقالاتی درباره اصول و استانداردهای نوشتن برای کودکان وجود داشت که برای ارائه دستورالعمل‌هایی برای نویسندگان، ناشران، معلمان و والدین طراحی شده بود. در اواخر این دهه، ادبیات کودک به برنامه درسی دانشکده‌های تربیت معلم ایران وارد شد.^۳ کیانوش در سال ۱۳۵۲ کتاب شعر کودک در ایران را منتشر کرد که کتاب راهنمای اصول نوشتن برای کودکان بود (تهران، ۱۳۵۶).

در همان سال توران میرهادی، مربی و عضو فعال «شورا» کتاب گذری در ادبیات کودکان^۴ (تهران) را برگرفته از تجربیات و مشاهدات خود منتشر کرد. این کتاب منبع اصلی تحقیق درباره ادبیات کودکان در ایران است. نویسندگان نیز در این دوره شروع به بررسی آثار یکدیگر کردند؛ برای مثال فرخ صادقی به طور خاص بر روی آثار ده نویسنده داستان کودک نقد نوشت و در آنها به جای نقاط قوت و ضعف فردی، بر قواعد کلی تأکید کرد.^۵ این نقدها ابتدا در مجله ادبی «چهار فصل»^۶ و سپس در کتابی با عنوان بررسی ادبیات کودکان (تهران، ۱۳۵۷) منتشر شدند. مطبوعات فارسی هم گزارش اخبار مربوط به کودکان را شروع کردند و هم به بررسی کتاب‌های کودکان پرداختند؛ برای مثال «شورا» در گزارش خود به نام «مقاله‌نامه ادبیات کودکان و نوجوانان» مربوط به سال ۱۳۵۶، چهل و هفت مقاله را با این موضوع برشمرد است.

پس از انقلاب بهمن ۱۳۵۷

با ظهور احساسات ضد غربی در ایران در اواخر دهه ۱۳۵۰، ادبیات کودک و کسب‌وکارهای مرتبط

۵۳۸

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. کتابی با این نام و موضوع از این نویسنده شناسایی نشد. او دو کتاب به نام‌های خورشید بی غروب و نابغه شرق درباره ابن سینا دارد.

۲. عنوان دقیق کتاب ماجراهای ستارخان است.

۳. این تعبیر دقیق نیست و تاریخ آن به یک دهه قبل برمی‌گردد.

۴. خانم‌ها ایمن و دولت‌آبادی دیگر نویسندگان این کتاب هستند.

۵. در متن اصلی برای مرحوم آقای فرخ صادقی به اشتباه ضمیر مؤنث به کار رفته است.

۶. «چهار فصل» نام نشریه ادبی مستقلی نیست، بلکه نام صفحات ادبی روزنامه کیهان بوده است.

با آن دستخوش تغییرات اساسی شد. رژیم که مشتاق مقابله با گرایش‌های سکولار و تأثیرات فرهنگی بیگانه در جامعه ایران بود، بلافاصله ترجمه بسیاری از آثار خارجی به‌ویژه غربی را ممنوع کرد و مؤسساتی که عمدتاً مسئولیت پروژه‌های ترجمه را بر عهده داشتند، سازماندهی مجدد یا منحل شدند.

«بنگاه» پس از یک یا دو سال بلا تکلیفی، با چند مؤسسه دیگر ترکیب شد و برنامه تعریف‌شده آن کنار گذاشته شد. فعالیت انتشارات «فرانکلین» در ایران متوقف شد، اما «شورا» و «کانون» به فعالیت خود ادامه دادند، البته دومی با ریاست و برنامه‌هایی متفاوت و با منابع قابل توجهی که از سوی دولت فراهم شد. مجلات «پیک» که به «رشد» تغییر نام دادند، با مطالبی که فضای اجتماعی و سیاسی جدید را منعکس می‌کرد، به انتشار ادامه دادند.

در نتیجه سیاست‌های جدید، نسبت آثار تألیفی برای کودکان به ترجمه‌ها که در سال‌های ۱۳۵۵-۴۹:۵۱ بوده است، در سال‌های ۱۳۵۹-۶۰ به ۴۱:۵۹ افزایش یافت (جدول ۳۷ را ببینید). ناشران تجاری به انتشار ترجمه برای کودکان ادامه دادند. در بیستمین سالگرد «شورا» در سال ۱۳۶۱ درصد این‌گونه آثار دوباره اندکی افزایش یافته بود. نویسندگان بومی به جستجوی مضامین مرتبط با زندگی معاصر به‌ویژه طبقه فقیر و کارگر پرداختند که تحت عنوان مستضعفان در جمهوری اسلامی شناخته می‌شدند. با این حال برای بهره‌مندی از منابع دولتی، آنها باید دستورالعمل‌های رسمی را که کاملاً محدودکننده بود، رعایت می‌کردند؛ برای مثال مضامین و شیوه برخورد باید با مبانی دینی اسلامی و سیاست‌های جمهوری اسلامی هماهنگ باشد. از ۳۳۲ کتاب کودک منتشرشده از سوی «کانون» بین سال‌های ۱۳۵۸ تا ۱۳۶۸، دست‌کم هشتاد کتاب با موضوعات مربوط به مذهب، انقلاب و حمایت از جنگ با عراق (۱۳۵۹-۱۳۶۶)^۱ بوده است. برخی از این عناوین عبارت‌اند از: شکوه شهادت نوشته حسین صدری^۲ (تهران، ۱۳۵۹)، آن فروپيچیده در جامه تقوی اثر صادق موسوی گرمارودی (تاریخ انتشار نامشخص). احتمالاً تا حدودی در نتیجه الزامات جدید بوده است که درصد کتاب‌هایی که «شورا» مناسب می‌دانستند، از ۶۰ درصد در سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۵۶ به ۱۸ درصد در سال‌های ۱۳۵۹-۱۳۶۰ کاهش یافته است (جدول ۳۷).

۱. سال پایان جنگ ۱۳۶۷ صحیح است.

۲. کتاب شکوه شهادت نوشته حمید گروگان است و حسین صدری تصویرگر این کتاب در چاپ‌های اولیه است و نه نویسنده آن.

برخی از نویسندگان معتبر کتاب کودک مثل آذریزدی، احمدرضا احمدی، مشرف آزاد تهرانی و سیروس طاهباز، پس از انقلاب به کار خود ادامه دادند. خائف، کلانتری و مثقالی تصویرگران «کانون» به کار خود ادامه دادند. دیگران همچون ناصر ایرانی کتاب سختون او در جریان انقلاب منتشر شده بود (نگاه کنید به بالا) و همچنین فیل در خانه تاریکی^۱ را نوشت (تهران، ۱۳۶۶). محمود گلابدیره‌ای حسین آهنی (تهران، ۱۳۵۹) و اسماعیل اسماعیل (تهران، ۱۳۶۰) را منتشر کرد و موسوی گرم‌رودی نویسنده کتاب خفتگان بیدار (تهران، ۱۳۶۵) و شاعرانی چون رحماندوست و جعفر ابراهیمی داستان‌هایی در مورد دین و جنگ نوشتند. اسم من علی اصغر است نوشته رحماندوست (تهران، ۱۳۶۰) با تصاویر اسدالله اعلایی، بیش از دویست و پنجاه هزار نسخه فروخته شد. چند نویسنده شناخته شده ادبیات بزرگسالان نیز پس از انقلاب شروع به نوشتن برای کودکان کردند.

یکی از پیشرفت‌های مهم، رشد نسل جدیدی از نویسندگان و تصویرگران کتاب‌های کودکان بود. در سال ۱۳۵۹ جهانشاهی و حسن انوری که تجربه چندساله تألیف کتاب‌های درسی داشتند، کتاب آیین نگارش و ادبیات کودکان و نوجوانان را با هدف راهنمایی کسانی که تازه وارد این ژانر شده‌اند، منتشر کردند.^۲ نادر ابراهیمی همچنین سه کتاب را برای متخصصان این حوزه منتشر کرده است: مقدمه‌ای بر فارسی‌نویسی برای کودکان (تهران، ۱۳۶۴)، مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان (تهران، ۱۳۶۷)، مقدمه‌ای بر آرایش و پیرایش کتاب‌های کودکان (تهران، ۱۳۶۸).^۳

از کارآمدترین نویسندگان نسل جدید، هوشنگ مرادی است که داستان‌هایی را بر اساس زندگی روستاییان می‌نویسد؛ برای مثال بچه‌های قالبیاف خانه (تهران، ۱۳۵۹) که از سوی «شورا» به عنوان کتاب سال انتخاب شد و در همان سال توسط داوران جایزه بین‌المللی هانس کریستین اندرسن در کپنهاگ گواهی تمایز دریافت کرد.^۴ قاضی ربیع‌الحوی داستان‌هایی درباره جنگ با

۵۴۰

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

۱. عنوان دقیق کتاب فیل در خانه تاریک است.

۲. کتابی با نام آیین نگارش و ادبیات کودکان و نوجوانان (۱۳۵۹) نوشته ایرج جهانشاهی و حسن انوری شناسایی نشد.

۳. مجموعه کتاب‌های نظری نادر ابراهیمی درباره ادبیات کودک چهار جلد است و نه سه جلد. جلد اول آن هم با نام مقدمه‌ای بر فارسی‌نویسی برای کودکان قبل از انقلاب منتشر شده و نه سال ۱۳۶۴.

۴. کتاب بچه‌های قالبیافخانه نوشته هوشنگ مرادی کرمانی در سال ۱۳۵۹ جایزه بین‌المللی هانس کریستین اندرسن را در کپنهاگ دریافت نکرد. این کتاب مرادی کرمانی در آن سال همچون سایر آثار انتخاب شده توسط شعب ملی، گواهی افتخار دریافت کرد. او در سال ۱۹۹۲ میلادی (۱۳۷۰) از سوی داوران اندرسن تقدیر شد.

عراق نوشته است که معروف‌ترین آنها عبارت‌اند از: مراد پای کوره‌های جنوب (تهران، ۱۳۵۸)، نخل و باروت (تهران، ۱۳۵۹ ش/۱۹۸۰) و خاطرات یک سرباز (تهران، ۱۳۶۰). از محدود نمایشنامه‌هایی که «شورا» پس از انقلاب آن را مناسب ارزیابی کرده است، دو نمایشنامه اثر بهروز غریب‌پور است: کچل کفترباز (تهران، ۱۳۶۱) بر اساس داستانی به همین عنوان از بهرنگی و سفر سبز در سبز (تهران، ۱۳۶۳) ظاهراً بر اساس افسانه عرفانی ابراهیم ادهم که در جستجوی روح خود از همه چیز دست کشید.

برخی از نویسندگان جدید کودکان نیز نقدهایی بر اساس ایدئولوژی مذهبی و انقلابی منتشر کردند؛ برای مثال رضا رهگذر - رمان‌نویس - نگاهی به ادبیات کودکان قبل و بعد از انقلاب (جلد ۲؛ تهران، ۱۳۶۸) را با روشی جزئی‌تر و تحلیلی‌تر از روش فرخ صادقی نوشت. اثر دیگری از این قبیل، سخنی چند درباره ادبیات کودکان و نوجوانان (تهران، ۱۳۶۰)^۱ اثر محمود حکیمی است.

تصویرگران نیز در سال‌های پس از انقلاب آثار برجسته‌ای تولید کرده‌اند. بین سال‌های ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۸ ده کتاب کودک منتشر شده توسط کانون به دلیل تصویرگری خود در مسابقات بین‌المللی جوایزی را کسب کردند.

علی اکبر صادقی در سال ۱۳۶۰ برای طراحی فرزند زمان خویشتن باش توسط غلامرضا امامی برنده جایزه اول آلمان شد. محمدرضا دادگر در سال ۱۳۶۶ در بولونیا برای تصویرسازی هایش در کتاب یک حرف و دو حرف اثر مشرف آزاد تهرانی (۱۳۶۵) لوح زرین دریافت کرد. از دیگر تصویرگران جوان ایرانی می‌توان به پرویز حیدرزاده، ابوالفضل همتی آهوئی، محمدعلی کشاورز، جمال خرمی‌نژاد، پرویز محلاتی، هوشنگ محمدیان و ک. طالقانی^۲ اشاره کرد. در آبان ۱۳۶۷ وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی اولین نمایشگاه تصویرگری کتاب کودک ایران را برگزار کرد که در آن آثار هشتادوشش تصویرگر با بیش از ۷۰۰ نقاشی و طراحی نشان داده شد (رویش^۳، ش ۲، ۱۵ آبان ۱۳۶۸).

۱. سال چاپ نخست این کتاب ۱۳۵۶ و در دوره پهلوی است.

۲. طالقانی از تصویرگران جوان پس از انقلاب نیست و این نام مستعار پرویز کلانتری بوده است.

۳. نام این نشریه در فهرست منابع از قلم افتاده است.

کتاب‌شناسی

- آهی (ایمن)، لیلی و دیگران، گذری در ادبیات کودکان، تهران: ۱۳۵۲.
- ابراهیمی، نادر، مقدمه‌ای بر مصورسازی کتاب کودکان، تهران: ۱۳۶۷.
- احتشام السلطنه، خاطرات احتشام السلطنه، به کوشش م.م. موسوی، تهران: ۱۳۶۶.
- گفتگو با محمودرضا بهمن‌پور، «مسئله کتاب کودک در ایران»، کلک، س اول، ش ۱۱-۱۲، ۱۳۶۹، ص ۲۶۱-۲۷۱.
- حکیمی، م، سخنی درباره ادبیات کودکان و نوجوانان، چ دوم، تهران: ۱۳۶۰.
- حری، عباس، «شورا در رابطه با بررسی خواندنی‌های کودکان و نوجوانان»، گزارش شورای کتاب کودک، س ۲۰، ش ۳-۴، آذر تا اسفند ۱۳۶۱، ص ۵۰-۸۱.
- حسین‌زاده، م، «مطبوعات کودکان از تولد تا بلوغ»، کیهان، س ۱۳۶۴، ص ۳-۱۱.
- حسین‌زاده، م، «نگاهی به تحولات بعد از انقلاب ادبیات کودکان: معطرترین عرصه فرهنگی»، کیهان، ۱۳۶۵، ص ۶-۱۹.
- میرحسینی، ز، «سیر موضوعی در داستان‌های کودکان و نوجوانان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران، دانشکده آموزش، ۱۳۶۶.
- رهگذر، رضا، نگاهی به ادبیات کودکان قبل و بعد از انقلاب، ۲ ج، تهران: ۱۳۶۸.
- صادقی، ف، بررسی ادبیات کودکان، تهران: ۱۳۵۷.
- صدیق، ع، تاریخ فرهنگ ایران، تهران: ۱۳۳۶.
- صدیق، ع، چهل گفتار، تهران: ۱۳۵۲.
- شورای کتاب کودک، «کارنامه بیست سال تلاش»، گزارش شورای کتاب کودک، س ۲۰، ش ۳-۴، آذر تا اسفند ۱۳۶۱.
- شورای کتاب کودک، فهرست کتاب‌های مفید و مناسب کودکان و نوجوانان، تهران: ۱۳۶۳.
- طاهباز، سیروس، تاریخچه کتاب‌های داستانی برای کودکان، نسخه دستنویس.
- طاهباز، سیروس، «کوشش‌های کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان در زمینه تهیه کتاب و گسترش کتابخوانی کودکان و نوجوانان ایران»، فصلنامه کانون، دوره ۱، ش ۳-۴، ۱۳۵۴، ص ۱۸۲-۱۸۹.
- اطلاعات گردآوری شده از ل. ایمن، م. کیانوش، م. صنعتی‌زاده، ع. یمینی‌شریف.

۵۴۲

آینه پژوهش | ۲۱۱
سال ۳۶ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۴

چند نکته انتقادی دیگر درباره این مدخل

افزون بر تصحیحاتی که در قالب پانوشت ترجمه ارائه شد، نکات دیگری نیز درباره این مدخل ذکرشدنی است:

۱. نکته مهم، اهمیت تاریخی این مقاله است. پس از مدخل «ادبیات اطفال و نوجوانان» مندرج در دایرةالمعارف فارسی (مصاحب) این دومین مدخل اختصاص یافته به ادبیات کودک در دانشنامه‌های ایرانی یا مربوط به ایران است. این مقاله در برابر سلف خود حجمی حدوداً هفت یا هشت برابر دارد. کمیت و کیفیت محتوای این مدخل در برابر اخلاف خود، یعنی دیگر مقالات اختصاص یافته به ادبیات کودک در دانشنامه‌های ایرانی بعدی هنوز قابل توجه و دارای اهمیت است.

۲. رویکرد اصلی مقاله تاریخ‌نگارانه است و در آن بیش از هر رویکرد دیگر همچون فهرست‌نگاری، توصیف، تحلیل، آسیب‌شناسی، پیش‌بینی و ... به ثبت تاریخ و سیر تحولات ادبیات کودک پرداخته شده است. این مقاله در زمان انتشار خود اولین و جامع‌ترین تاریخ‌نگاری ادبیات کودک در ایران بوده است. اولین کتاب تاریخ‌نگارانه در حوزه ادبیات کودک و نوجوان ایران چند ماه پس از انتشار این مقاله و به قلم مرحوم منصور حسین‌زاده و البته تنها درباره مطبوعات کودک دوره پهلوی منتشر می‌شود. مقالات مطبوعاتی پیش از این مقاله هم هیچ‌یک تاریخ ادبیات کودک و نوجوان ایران را با این کلیت، حجم و تفصیل بررسی نکرده بودند. نویسنده در چند مورد به طور مشخص در مقام مورخ به تعیین نقاط عطف تاریخی می‌پردازد. تأدیبالاطفال را نخستین کتاب برای کودکان در ایران (یا به زبان فارسی) معرفی می‌کند. «سه فندق» را اولین مجله و سختون را اولین رمان نوجوان می‌نامد. تأسیس اولین مهدکودک و انتشار اولین نمایشنامه کودکان را به جبار باغچه‌بان نسبت می‌دهد و همین‌طور نگاه جامعی به شاخه‌های مختلف ادبیات کودک و معرفی آثار برجسته در هر زمینه مطابق نظر خود دارد. صرف نظر از صحت و دقت چنین اعلام‌نظرهایی، این توجه به ضرورت تدوین و تعیین نقاط عطف تاریخی برای ادبیات کودک ایران، جای توجه و قدردانی دارد.

۳. فهرست منابع مورد استفاده در تألیف این مقاله از جهات مختلف خاص و شایان توجه است. نویسنده در نوشتن مقاله از انواع متنوعی از منابع همچون مقالات، کتاب‌ها، پایان‌نامه، نسخه دست‌نویس و گفتگوهای شفاهی بهره برده است و این به ارزش و اعتبار کار او می‌افزاید.

۴. برخلاف انتظار در این مقاله نه نشانه‌ای از ادبیات کودک و نوجوان به زبان فارسی در خارج از ایران می‌بینیم و نه نشانه‌ای از ادبیات کودک در ایران به زبانی غیرفارسی. توجه به کتاب‌های کودکی که به زبان فارسی در دوره قاجار در هند و اروپا و قفقاز و عثمانی چاپ شده‌اند و تاریخ ادبیات کودک به زبان فارسی در افغانستان و تاجیکستان و همچنین تاریخ ادبیات کودک به زبان‌های ارمنی، آشوری، عبری، عربی، ترکی، کردی و ... در داخل ایران می‌توانست این مقاله را قوت و جامعیت بیشتری ببخشد.

۵. علت تقسیم‌بندی‌های تاریخی نویسنده برای مقاطع تاریخ ادبیات کودک در ایران چندان روشن نیست. این تقسیم‌بندی‌ها نه بر تحولات سیاسی و اجتماعی منطبق است و نه دلیل خاص دیگری برآمده از رویدادهای ادبیات کودک برای آنها ذکر شده است؛ مثلاً روشن نیست چرا سال ۱۲۹۹ آغاز و سال ۱۳۲۵ سال پایان «دوره شکل‌گیری» ذکر شده است. در این سال‌ها کدام اتفاق خاص، تأثیرگذار و جریان‌ساز روی داده است؟ همین پرسش درباره سال‌های آغاز و خاتمه دیگر دوره‌ها هم طرح‌شدنی است. مقاطع تاریخی و نام‌گذاری آنها در این مقاله چنین است: قبل از سال ۱۳۲۹ قمری (۱۲۸۹ ش)، دوره شکل‌گیری (۱۲۹۹ - ۱۳۲۵ ش)، دوره رشد (۱۳۲۶ - ۱۳۳۸)، دوره موفقیت (۱۳۳۹ - ۱۳۵۷)، پس از انقلاب بهمن ۱۳۵۷.

می‌بینیم که میان مقطع اول و دوم حدود ده سال فاصله خالی مانده است. انتخاب سال‌های ۱۲۹۹ و ۱۳۵۷ قاعدتاً دلایل سیاسی - اجتماعی داشته است، اما علت سیاسی یا فرهنگی انتخاب سال‌های ۱۲۸۹، ۱۳۲۵ و ۱۳۳۸ ذکر نشده است.

۶. با وجود استفاده از منابع متعدد و ارزشمند، مقاله در برخی عبارات به اظهارنظر و روایت شخصی نویسنده از سیر ادبیات کودک در ایران بدل می‌شود. او با جزئیات به شرح تلاش‌های خود در زمینه ادبیات کودک می‌پردازد، اما برخی وقایع مهم و جریان‌ساز را حذف می‌کند. البته قرائت فردی و حتی سلیقه شخصی در مقالاتی که نویسنده خود از چهره‌های فعال عرصه‌ای است، اجتناب‌ناپذیر است؛ اما نویسنده به گونه‌ای افراطی توجه خود را به وقایع مرتبط با بنگاه ترجمه و نشر کتاب یا کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان معطوف می‌دارد و بر تلاش‌ها و اقدامات دیگر گروه‌ها همچون نویسندگان مذهبی، چپ‌گرا و ملی‌گرا، نویسندگان و ناشران بازاری و سایر نهادهای دولتی و خصوصی چشم می‌بندد. اتکای بیش از اندازه به محفوظات و برداشت‌های شخصی و همچنین نداشتن دسترسی کافی به برخی اسناد و منابع سبب راه‌یافتن چند خطا در متن مدخل شده که در پانویست‌ها به آن اشاره کرده‌ام. فراوانی نام‌های افراد

غیرمشهور از میان دوستان نویسنده که فعالیت کوچک، کوتاه و کم‌اثری در ادبیات کودک داشته‌اند و غفلت از برخی نام‌های ماندگار به اعتبار این مقاله لطمه می‌زند.

۷. بسیاری از این اشکالات مدخل به بخش ویراستاری و نه نویسنده مدخل باز می‌گردد؛ مثلاً اینکه سال پایان جنگ ایران و عراق به جای ۱۹۸۸ سال ۱۹۸۷ نوشته شده، باید به بی‌دقتی در ویراستاری دانشنامه تعبیر شود. همین‌طور از قلم افتادن برخی از منابع که در متن به آنها اشاره شده، اما در کتاب‌شناسی نیامده یا برخی نایک‌دستی‌ها در ذکر نام افراد؛ مثلاً گویا طبق قاعده این دانشنامه هر بار که نام فردی برای بار دوم یا بیشتر در یک مقاله به کار رفته، از تکرار نام کوچک او خودداری شده است، اما رعایت این قاعده دقیق نیست و گاهی نام کوچک افراد چند بار ذکر شده و گاهی نام کوچک کسی در اولین بار استفاده هم به کار نرفته است. همچنین نام خانوادگی همسر برخی بانوان در کنار نام خانوادگی ایشان درج شده (مثلاً ایمن و خمارلو در کنار نام لیلی آهی و توران میرهادی) و گاهی نه (دولت‌آبادی در کنار نام مهدخت صنعتی و امیرارجمند در کنار نام لیلی جهان‌آرا). خانم زهرا کیا نیز یک جا تنها با نام خانوادگی همسرش و با نام زهرا خانلری یاد شده است. از مهدخت صنعتی‌زاده کرمانی هم یک بار با نام مهدخت صنعتی و یک بار با نام مهدخت دولت‌آبادی یاد شده و شاید به اینکه این هر دو، نام یک نفر است، دقت نشده باشد.

۸. در سایت ایرانیکا در پایان این مقاله تاریخ ۱۷ اکتبر ۲۰۱۱ (۲۵ مهر ۱۳۹۰) به عنوان زمان آخرین به‌روزرسانی این مقاله مشاهده می‌شود. با این حال تغییر و تصحیح مشخصی در متن مدخل در سایت درباره متن آن در نسخه چاپی ۲۰ سال قبل از آن شناسایی نشد. به طور مشخص در سایت هیچ اطلاعاتی مربوط به سال‌های بعد از ۱۳۶۸ (که آخرین سال مورد اشاره در نسخه چاپی مدخل است) به چشم نمی‌خورد. ای کاش دست‌اندرکاران دانشنامه، ضمن رفع اغلاط و نواقص متن موجود، به تکمیل و به‌روزرسانی اطلاعات سه دهه اخیر در این مقاله اهتمام نمایند.